

ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ ТА ІНТЕНСИФІКАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ КУРСУ «СТИЛІСТИКА ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»

Ліштаба Тетяна Василівна

Сьогодні життя ставить перед вищою школою завдання — підготувати високоінтелектуальних, кваліфікованих, грамотних, мовно компетентних фахівців. Вирішення його можливе за умови успішного співробітництва викладачів та студентів. Часова обмеженість аудиторних видів занять та збільшення годин, що виділяються на самостійну роботу здобувачів вищої освіти, спонукають педагогів мобілізувати студентів, створити атмосферу, яка б формувала прагнення до навчання, а не просто забезпечити викладання. Як зауважує С. Сисоєва, «спостерігається тенденція суттєвого збільшення обсягів знань, умінь і навичок, які необхідні фахівцю, хоча термін його професійної підготовки залишається незмінним, а в деяких випадках навіть зменшується» [8, с. 17]. Вирішення означеної суперечності бачимо в підвищенні ефективності організації навчального процесу, що можливе завдяки удосконаленню педагогічних прийомів, зокрема інтенсифікації та оптимізації навчання.

Першим ідею оптимізації та інтенсифікації навчального процесу запропонував Ю. Бабанський. Цією проблемою займалися В. Андреев, О. Глушенко, Н. Мойсеюк, В. Олексенко, М. Поташник, З. І. Слєпкань та ін. Систему інтенсифікації навчання студентів досліджували Н. Гордєєва, В. Хрипко та ін. Проте проблеми інтенсифікації та оптимізації навчального процесу свого часу так і не набули широкого поширення та впровадження. Вони знову набувають актуальності сьогодні, в умовах переорієнтації навчального процесу на самостійне навчання студентів, на їхню власну науково-дослідницьку діяльність та індивідуальний підхід. Форми та методи активізації навчально-пізнавальної діяльності в сучасних вищих закладах освіти досліджують В. Бондаренко, В. Лозова, В. Онищук та ін. Внутрішні стимули активності в навчанні розглядають Г. Костюк, Н. Зверєва та ін.

Мета нашого дослідження — окреслити шляхи оптимізації та інтенсифікації навчального процесу під час вивчення студентами-філологами дисципліни «Стилістика та культура української мови».

За оптимізацію освітнього процесу приймаємо принцип навчання, який передбачає вибір найкращого варіанта з багатьох можливих. На думку Ю. Бабанського, оптимізація — це «науково-обґрунтований вибір і використання найкращого для певних умов варіанта навчання з точки зору успішності розв'язання його завдань і раціональності затрат часу» [1, с. 10]. Одним зі способів оптимізації науковець вважає «таку взаємопов'язану діяльність викладача і студента, яка орієнтована на досягнення максимально можливої в певній ситуації ефективності навчання за відведений нормативами час, тобто дозволяє уникнути перевантаження студентів і викладачів» [1, с. 25]. З. Слєпкань під оптимізацією навчально-виховного процесу вищих навчальних закладів вбачає «вибір таких методик, які забезпечують досягнення найкращих результатів за мінімальний час і при мінімальних витратах сил викладача та студентів за даних умов» [9 с. 109].

Крім того, на оптимізацію навчання суттєво впливають особистісні риси викладача: творчий, неформальний, пошуковий стиль, мобільність, конкретність і

системність мислення, уміння виділяти головне, почуття міри у використанні тих чи інших методів викладання, емоційна чутливість, контактність у спілкуванні.

Під інтенсифікацією освітнього процесу розуміємо принцип навчання, що забезпечує високу якість опанування студентами необхідного матеріалу при зменшенні кількості аудиторних годин і збільшенні їх самостійної роботи над теоретичним і практичним матеріалом. З. Слєпкань поняття інтенсифікацію навчання подає як «можливість передачі студентам дедалі більшого обсягу інформації при незмінній тривалості навчання. Це передбачає пошук шляхів, які дали б можливість підвищити темп навчання, не змінюючи вимог до якості знань і способів діяльності. Розв'язання цього завдання потребує впровадження ефективних науково обґрунтованих засобів, методів і форм керівництва навчально-пізнавальною діяльністю, що мобілізують мислення і творчі здібності особистості студента» [9, с. 89].

Підтримуємо позицію вчених, які вважають, що інтенсивність навчальної діяльності значною мірою залежить від мотивів навчання студентів. Як зазначає Л. Колток, «посилення навчальної мотивації треба розглядати як важливий спосіб підвищення ефективності навчання. Психологи встановили, що сильний мотив істотно впливає на мету діяльності, при цьому відбувається явище зсуву мотиву на мету. Звідси витікає, що потрібна глибока мотивація навчання, стійкі пізнавальні інтереси, відповідальність студентів за успіхи у навчанні» [3, с. 279]. Великий вплив на мотивацію навчальної діяльності студентів мають такі специфічні чинники: оцінка їхньої діяльності педагогом, бажання мати гарні оцінки, усвідомлення необхідності вивчення певного предмета тощо. Проте основним джерелом мотивації вважаємо правильну організацію навчальної діяльності. «Зацікавленість навчанням значно зростає, якщо викладач докладно розкриває практичну значущість теми, її зв'язок з актуальними проблемами сучасності. Великі можливості збудження інтересу закладені в різноманітних педагогічних прийомах і формах навчання» [3, с. 279].

Розглянемо основні шляхи оптимізації та інтенсифікації навчального процесу під час вивчення студентами-філологами стилістики та культури української мови.

Курс належить до завершальних у лінгвістичній підготовці вчителя-словесника. Він покликаний допомогти студентам опанувати можливості української мови в різних структурно-функціональних стилях на лексичному, фонетичному, словотвірному, морфологічному та синтаксичному рівнях.

Мета дисципліни — дати студентам необхідні теоретичні знання і виробити практичні навички зі стилістики та культури української мови, удосконалити мовну й мовленнєву підготовку майбутніх учителів-словесників.

Завдання курсу в теоретичному аспекті полягають у з'ясуванні та засвоєнні основних понять і категорій стилістики та культури мови; визначенні критеріїв класифікації стилів; вивченні основних етапів формування і розвитку функціональних стилів української літературної мови, ролі інтра- та екстралінгвальних чинників у розбудові функціонально-стильової системи; характеристиці стилістичного багатства сучасної української мови.

Завдання вивчення курсу в практичному аспекті зводяться до: оволодіння нормами сучасної української літературної мови, зокрема стилістичними; вироблення вмінь і навичок правильно використовувати лексичні й граматичні засоби мови залежно від змісту тексту, його колориту, жанру; оволодіння навичками текстотво-

рення в усіх функціональних стилях, підстилях, жанрах; піднесення культури професійної, ділової та побутової мови.

У процесі опанування дисципліни студенти мають оволодіти певними компетентностями.

1. Інтегральні: здатність розв'язувати складні спеціальні завдання й практичні проблеми в галузі середньої освіти, що передбачає застосування теорій та методів освітніх наук і характеризується комплексністю й невизначеністю педагогічних умов організації навчально-виховного процесу в основній (базовій) школі.

2. Загальні:

- Знання та розуміння предметної галузі та розуміння професійної діяльності.
- Здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел.
- Здатність застосовувати набуті знання в практичних ситуаціях; здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово.
- Здатність до формування в учнів ключових і предметних компетентностей та здійснення міжпредметних зв'язків.

3. Фахові: здатність до пошуку ефективних шляхів мотивації дитини до саморозвитку (самовизначення, зацікавлення, усвідомленого ставлення до навчання).

4. Предметні:

• Здатність вільно володіти українською мовою, адекватно використовувати мовні ресурси, демонструвати сформовану мовну й мовленнєву компетенції в процесі фахової і міжособистісної комунікації, володіти різними засобами мовної поведінки в різних комунікативних контекстах.

• Здатність використовувати когнітивно-дискурсивні вміння, спрямовані на сприйняття і породження зв'язних монологічних і діалогічних текстів в усній і письмовій формах, володіти методикою розвитку зв'язного мовлення студентів у процесі говоріння й підготовки творчих робіт.

Дисципліна «Стилістика та культура української мови» базується на засадах рейтинго-модульного підходу до вивчення навчальних дисциплін. Увесь програмний матеріал поділено на 4 блоки-модулі: 1) теоретична стилістика; 2) стилістика ресурсів; 3) функціональна стилістика; 4) культура української мови.

Курс містить лекційні і практичні заняття та самостійну роботу студентів. Форма звітності — іспит.

Так «історично склалося, що провідною формою організації навчальних занять у вищих закладах освіти є лекція, призначення якої полягає в тому, щоб допомогти студентам опанувати теоретичний матеріал з дисципліни» [5, с. 95]. На думку науковців, «лекція — форма організації навчання, що будується на основі інформаційно-монологічного способу із включенням елементів діалогу й передбачає систематичний, довготривалий виклад викладачем навчального матеріалу, продуманий і підготовлений заздалегідь, із застосуванням способів і прийомів пізнавальної діяльності студентів» [5, с. 96]. Правильно побудована лекція дає стимул дослідницькій діяльності студентів. Слушно зауважує О. Семеног: «Дія лекційного матеріалу повинна стимулювати і розвивати, власне, передусім не систему знань, а мислення і навички самостійної дослідницької роботи» [6, с. 113].

Лекційний курс запропонованої нами дисципліни передбачає репрезентацію вузлових питань стилістики та культури української мови і є науково-теоретичною

базою, що забезпечує усвідомлення й опанування конкретних прикладних питань курсу. Водночас лекції мають розкрити студентам актуальні проблеми стилістики та культури мови і тим самим стимулювати їхню науково-дослідницьку діяльність.

У педагогіці вищої школи існують різні класифікації лекцій. О. Муромцева виокремлює, залежно від способів викладу матеріалу, інформативну та проблемну лекції [2, с. 149]. О. Пехота, з огляду на особистісну орієнтацію професійної освіти, виділяє такі різновиди лекцій: проблемно-моделювальна, лекція-практикум, лекція з коментарями та лекція-конференція [4, с. 141–142].

Цікаву типологію лекційних занять пропонує О. Скарляр: усне есе, лекції з активною участю студентів, лекція з постановкою проблеми, зняття напруги і чергування мінілекцій та обговорень, моделювання аналітичного читання, лекції з елементами дискусії [8].

Вид лекції викладач обирає залежно від того матеріалу, що опановується, способів викладу матеріалу, матеріально-технічної бази навчального закладу та інших чинників.

Шляхом інформативного лекційного викладу можна систематизувати та структурувати величезний пласт матеріалу зі стилістики та культури мови: ознайомити студентів з матеріалом блоків «Теоретична стилістика» (теми «Стилiстика як лiнгвiстична наука та навчальна дисциплiна», «Iсторичний розвиток та джерела стилiстики», «Стилi — основоположне поняття стилiстики», «Поняття норми в лiнгвостилiстицi», «Стилiстичне забарвлення мовних одиниць та похiднi вiд нього») та «Функцiональна стилiстика» (теми «Проблема стилiв в українському мовознавствi», «Офiцiйно-дiловий стилi», «Науковий стилi», «Публiцистичний стилi», «Конфесiйний стилi», «Художнiй стилi», «Розмовний стилi»).

Оскільки наша дисципліна ґрунтується на вже засвоєних раніше курсах сучасної української літературної мови, історичної граматики, діалектології і тісно переплітається з літературознавством, логікою, психологією та іншими науками, до інформативних лекцій систематично включаємо елементи бесіди, щоб виявити поінформованість студентів з проблемою, визначити їхню готовність до сприймання матеріалу. Цей прийом активізує увагу й мисленнєву діяльність студентів. Проте під час проведення інформативної лекції, навіть з елементами бесіди, зазвичай активно працює викладач, слухачі ж здебільшого пасивно сприймають інформацію.

Можна застосувати й інший варіант. Як зазначає О. Семенов, «якісна риса сьогодення — це діалогова взаємодія викладача-науковця і студента-дослідника. Це діяльна, активна позиція його учасників, стимул самовдосконалення, саморозвитку та постійного оновлення. Саме в процесі діалогової взаємодії, на переконання більшості дослідників, відбувається освітня зустріч, яка збагачує і студентів, і викладачів новими враженнями, ідеями, цінностями» [6, с. 37]. У зв'язку з цим вважаємо доцільним поряд із традиційною інформативною лекцією ввести у процес викладання дисципліни нестандартні форми лекційних занять, зокрема ті, в основі яких лежать принципи проблемності та ігрової діяльності. Вони спрямовані на розкриття творчого потенціалу та розвиток креативних здібностей студентів, сприяють оптимізації та інтенсифікації навчальної діяльності.

Матеріал блоку «Стилiстика ресурсiв» подаємо у формi проблемних лекцiй. Вони активiзують особистий пошук студентiв та їхню дослідницьку діяльність.

Навчальний матеріал підбираємо й komponуємо так, щоб студенти самостійно виокремили з нього проблему й на практичному занятті продемонстрували власні варіанти її вирішення. Наприклад, вивчаючи тему «Лексична стилістика», розглядаємо стилістичний потенціал різних шарів лексики. Застосовуємо при цьому частково-пошукові методи: створюємо проблемну ситуацію і спонукаємо студентів до пошуку рішення. Скажімо, повідомляємо, що діалектизми без стилістичного спрямування вживаються в наукових текстах і просимо студентів навести самостійно дібраний приклад. У художньому та публіцистичному стилях ці лексичні одиниці вживаються для відображення місцевого колориту, типізації характерів представників різних місцевостей, створення гумористичних ситуацій у деяких газетних жанрах (фейлетон, гумореска, нарис). Студенти озвучують завчасно дібрані приклади для демонстрації названих функцій. Усі ідеї приймаємо без критики (таким чином відбувається «мозкова атака», яка передбачає генерацію ідей), записуємо (або технічно відтворюємо заздалегідь) на дошці. Після цього разом зі студентами обговорюємо критерії їх відбору. Ретельно опрацьовуємо кожну ідею, обґрунтовуємо її прийняття чи відкидання.

Напередодні лекційного заняття з теми «Фразеологічна стилістика та її одиниці» студенти отримують завдання дібрати приклади на підтвердження або спростування зазначених стилістичних функцій фразеологічних одиниць:

- Оцінювальна (схвалення, прихильність, співчуття, захоплення).
- Емоційно-експресивна.
- Створення гумору та сатири.
- Передача внутрішніх якостей персонажа.
- Відтворення внутрішнього стану персонажа.
- Відтворення портретної характеристики й зображення зовнішнього вигляду людини, мовної характеристики персонажа.
- Синонімічне увиразнення експресії та створення градації.
- Лаконізація мовлення.
- Синонімічне підсилення чи нагнітання ознак.

На лекційному занятті колективно відпрацьовуємо запропоновані студентами ідеї, підтверджуємо або спростовуємо їхню доцільність.

Лекції такого типу пропонуємо й за темами «Фоностилістика», «Стилістичні можливості морфеміки та словотвору», «Морфологічні засоби стилістики», «Стилістичне використання синтаксичних засобів». Наприклад, зауважуємо, що функція речень з однорідними членами в кожному зі стилів не однакова. У науковому стилі речення з однорідними членами вживаються для оформлення різних наукових класифікацій; перерахування низки видових понять, підпорядкованих родовому поняттю. У публіцистичному стилі функція однорідних членів — забезпечення інформативної точності й виразності мовлення. У художньому стилі та окремих жанрах публіцистичного стилю однорідні члени речення використовуються як засіб стилізації: відображають прагнення показати дійсність у динаміці, русі; посилюють комізм; вносять відтінок зіставлення через контрастність і приховане протиставлення; створюють яскраві описові полотна; збагачують фразу інтонаційно, роблять її гнучкішою, збільшують експресію. Пропонуємо дібрати приклади на підтвердження цього твердження, обговорюємо критерії їх відбору на занятті.

Ефективність засвоєння інформації, здобутої шляхом «мозкової атаки», значно вища, ніж тоді, коли її подає викладач. Матеріал, здобутий таким шляхом, не тільки ефективно засвоюється, а й тривалий час зберігається в пам'яті. За допомогою проблемної лекції забезпечується досягнення таких основних дидактичних цілей: засвоєння студентами теоретичних знань; розвиток теоретичного мислення; формування пізнавального інтересу до змісту навчальної дисципліни та професійної мотивації майбутнього спеціаліста.

Оскільки курс «Стилістика та культура української мови» вивчається у VIII семестрі й у студентів на цей час уже сформовані базові знання та вміння, вважаємо за доцільне подати матеріал блоку «Культура української мови» у формі лекцій-провокацій. Вони спрямовані на розвиток у студентів уміння оперативно аналізувати професійні ситуації, виступати в ролі експертів, опонентів, рецензентів, виокремлювати недостовірну або неточну інформацію.

Пропонуємо таку структуру й методику проведення лекції із запланованими помилками. Після оголошення теми повідомляємо, що в лекції буде допущена певна кількість помилок різного типу: змістових, лексичних, граматичних тощо. Попередньо занотовуємо перелік цих помилок і в кінці заняття озвучуємо їх. Кількість помилок залежить від характеру та змісту лекції, а також підготовленості студентів. Наприкінці заняття вони вказують на ці помилки, порівнюють із переліком викладача, а далі колективно чи самостійно знаходять правильні рішення. На це залишаємо 10–15 хвилин заняття. Таким чином створюються умови, за яких студенти змушені активно працювати: треба не лише запам'ятати інформацію, а й проаналізувати та оцінити її. Наприклад, на початку лекційного заняття з теми «Морфологічні норми сучасної української літературної мови й типологія їх порушень у мовленні» повідомляємо, що в лекції, з дидактичною метою, буде допущено 11 фактичних помилок. Наголошуючи, що в українській мові невідмінювані іменники, що називають неістот, належать до середнього роду, наводимо такі приклади: *нове меню, актуальне інтерв'ю, моє протезе*. Або зазначаємо, що іменники II відміни твердої групи в кличному відмінку мають закінчення *-e* та наводимо приклади: *brate, орле, дубе, Ігоре, Олеже*.

Лекції із запланованими помилками дають можливість викладачеві оцінити якість засвоєння попереднього матеріалу, а студентам перевірити себе й продемонструвати знання предмета, уміння орієнтуватися в ньому.

Отже, інтенсифікувати та оптимізувати навчальний процес можна завдяки застосуванню активних методів навчання загалом і нетрадиційних видів лекцій зокрема. Такі методи навчання сприяють підвищенню ефективності засвоєння знань, збереженню інтересу до навчальної дисципліни, а також формуванню професійних умінь та навичок майбутніх фахівців.

Важливою формою організації навчання у виші є практичне заняття. Його мета — формування професійної компетентності студента-філолога. Під час практичного заняття викладач має можливість організувати поглиблений розгляд певних теоретичних положень навчальної дисципліни й сформувати вміння й навички використання цього матеріалу [5, с. 107].

Погоджуємося з думкою, що «у процесі проведення практичних занять поглиблюються, розширюються знання студентів, отримані на лекціях в узагальненій формі, а також формуються різноаспектні вміння професійної діяльності. Дидакти-

чний потенціал практичних занять полягає в організації різноманітної діяльності студентів, використанні методів, прийомів і засобів, що сприяють актуалізації знань магістрантів. Під час практичних занять реалізується дослідницько-пошукова діяльність студентів. Практичні заняття спонукають студентів самостійно мислити, зіставляти наукові факти, робити висновки» [5, с. 18].

Щоб максимально інтенсифікувати та оптимізувати роботу здобувачів вищої освіти на практичних заняттях, ми підготували «Робочий зошит зі стилістики та культури української мови».

Як зазначає І. Упатова, робочий зошит із друкованою основою «може виконувати функції інноваційного поліфункціонального дидактичного засобу, що є водночас як засобом викладання, так і засобом навчання, завдяки якому можливе формування мислення, активізація процесу саморозвитку й самоосвіти, а це сприяє підвищенню ефективності навчального процесу» [10, с. 167].

Використовуємо його під час аудиторних занять, для виконання домашніх завдань, а в разі потреби — для індивідуального навчання. Під час роботи в такому зошиті студентам необхідно тільки дописати, докреслити, добудувати безпосередньо на його сторінках. Під час вивчення теоретичних положень друкована основа дає змогу студентам сконцентрувати свою увагу на сутності навчального матеріалу та заощаджує час на конспектування. Тому завдяки робочому зошиту навчальний матеріал легше сприймається. Розв'язання практичних завдань передбачає механічну роботу. За той же час студенти виконують більшу кількість завдань, збільшується обсяг їх розумових і практичних дій.

Завдання, не виконані аудиторно, залишаються на самостійне опрацювання. Таким чином, викладач має можливість проконтролювати та оцінити роботу кожного студента, незважаючи на брак аудиторного часу. А це особливо важливо в умовах навчання за кредитно-трансферною системою, коли підсумкова оцінка є результатом набраних за семестр балів.

Із метою перевірки якості створених дидактичних засобів було проведено порівняльний аналіз результатів успішності навчання студентів IV курсу в 2018–2019 навчальному році (підготовка яких здійснювалася без застосування робочих зошитів) та 2019–2020 навчальному році (яким було запропоновано такі додаткові дидактичні матеріали). Отримані дані свідчать, що практика використання робочих зошитів дозволяє збільшити інтерес до вивчення дисципліни, стимулює активність під час занять, полегшує та прискорює засвоєння нового матеріалу, надає стійкіші навички пошуку відповідей на отримані завдання.

Одним із основних засобів активізації навчальної діяльності студентів визнаємо самостійну роботу, яка є формою організації їх самостійної навчальної діяльності. До основних видів позааудиторної самостійної роботи зі стилістики та культури мови належать: підготовка та написання наукових повідомлень, рефератів та інших письмових робіт (з правом вибору теми); виконання індивідуальних навчально-дослідних і домашніх завдань різного характеру (добір і стилістичний аналіз текстів різних стилів, добір і редагування речень та текстів з погляду дотримання в них мовних норм); підготовка до лекційних і практичних занять.

Значні педагогічні можливості в організації самостійної пізнавальної діяльності студентів має виконання індивідуального навчально-дослідного завдання.

У VIII семестрі згідно з навчальним планом факультету філології та журналістики проводиться безвідривна навчально-виховна педагогічна практика студентів IV курсу, яка передбачає їх роботу у загальноосвітніх навчальних закладах міста. У ході цієї практики студенти спостерігають за відповідями школярів на уроках, оцінюючи розвиток їхнього усного мовлення, словниковий запас, засвоєння орфоепічних норм; ознайомлюються зі станом орфографічної та пунктуаційної грамотності в класі. У цей період вони добирають приклади речень, текстів, у яких зафіксовано порушення мовних норм (в усному та писемному мовленні), систематизують цей матеріал, аналізують власні спостереження та обґрунтовують свою позицію щодо шляхів розв'язання цієї проблеми. Такі форми роботи сприяють поповненню і поглибленню набутих у процесі аудиторної роботи знань, умінь і навичок студентів.

За результатами проведеного дослідження доходимо висновку, що для успішної оптимізації та інтенсифікації навчального процесу необхідно упроваджувати науково обґрунтовані методи керування пізнавальною діяльністю, які мобілізують творчий потенціал особистості.

Окреслені шляхи активізації навчального процесу під час вивчення дисципліни «Стилістика та культура української мови» забезпечуватимуть позитивне ставлення студентів до вивчення цього предмета, сприятимуть кращому засвоєнню знань, умінь і навичок, що в результаті підвищить їхній рівень професійного мовлення зокрема і культури мови загалом.

Очікуємо досягнення високих результатів навчання, що зумовлено використанням послідовного підходу до викладення матеріалу, повним забезпеченням навчально-методичним матеріалом, обов'язково з урахуванням базової підготовки та мотиваційно-психологічних особливостей студентів.

Список використаних джерел

1. Бабанский Ю. К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса: Методические основы. Москва : Просвещение, 1982. 192 с.
2. Жовтобрюх В. Ф., Муромцева О. Г. Культура мови вчителя : курс лекцій. Харків : Гриф, 1998. 208 с.
3. Колток Л. Б. Інтенсифікація навчально-виховного процесу як складова модернізації освіти вищої школи. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2015. Вип. 14. С. 275–282.
4. Пехота О. М., Старєва А. М. Особистісно орієнтоване навчання : підготовка вчителя : навчально-методичний посібник. Миколаїв : Іліон, 2007. 272 с.
5. Практикум з методики навчання мовознавчих дисциплін у вищій школі : навчальний посібник / О. М. Горошкіна, З. П. Бакум, С. О. Караман та ін. Київ, 2015. 250 с.
6. Семенов О. М. Академічна лекція як професійний комунікативний феномен. *Естетика і етика педагогічної дії*. 2011. Вип. 1. С. 113–121.
7. Сисоєва С. О. Основи педагогічної творчості вчителя : навчальний посібник. Київ : ІСДОУ, 1994. 112 с.
8. Скарнь О. І. Модернізація форм і методів навчання студентів у контексті кредитно-модульної системи. *Вища школа*. 2006. № 3. С. 33–45.
9. Слєпкань З. І. Наукові засади педагогічного процесу у вищій школі : навчальний посібник. Київ : Вища школа, 2005. 239 с.
10. Упатова І. П. Робочі зошити як засіб і спосіб підвищення ефективності навчального процесу у ВНЗ. *Наукові записки кафедри педагогіки*. Харків, Вип. XXVI. 2011. С. 163–170.